

L'obtenció del perdó en Ben Sira i en Filó d'Alexandria

Damià ROURE

Per a un estudi de l'obtenció del perdó en el judaisme hellenístic, Ben Sira i Filó d'Alexandria són dos exponents significatius. De fet, diversos estudis estan dedicats per separat al tema del perdó en el Siràcida i en Filó.¹ Així mateix, les afinitats dels dos autors han estat assenyalades de manera global: Filó «inscriu el seu nom en l'autèntica tradició religiosa d'Israel, la mateixa que trobem expressada en el Siràcida i en la Saviesa de Salomó. En ell trobem temes anteriors conduïts a la seva més plena conclusió».² Per a Thyen, en el tema del perdó, «la tradició sapiencial jueva és la que possibilita Filó de fer el pas vers una posició més filosòfica».³ També la Septuaginta, com a Bíblia de l'escriptor alexandrí, prepara el camí de la

1. Pel que respecta a Ben Sira, vegeu Johannes MARBÖCK, «Sündenvergebung bei Jesus Siràcida: eine Notiz zur Theologie und Frömmigkeit deuterokanonischer Schriften», *ZKTh* 116 (1994) 480-486. Roland E. MURPHY, «Sin, Repetance, and Forgiveness in Sirach», en R. EGGER-WENZEL – I. KRAMMER (eds.), *Der Einzelne und seine Gemeinschaft bei Ben Sira* (BZAW 270), Berlín: Walter de Gruyter 1998, pp. 261-269. Núria CALDUCH-BENAGES, «Abans perdonar que guardar rancúnia: estudi de Sir 27,30-28,7», en aquest mateix volum de *Scripta Biblica* 4: aquest estudi resulta especialment aclaridor pel fet que a Sir 27,30-28,7 trobem una acumulació de terminologia pròpia del tema que ens ocupa. Una versió castellana d'aquest article va ser publicada amb el títol «Es mejor perdonar que guardar rencor: estudio de Sir 27,30-28,7», en *Greg* 81 (2000) 419-439. D'altra banda, Hartwig THYEN, *Studien zur Sündenvergebung im Neuen Testament und seinen alttestamentlichen und jüdischen Voraussetzungen* (FRLANT 96), Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht 1970, pp. 98-130 dedica una atenció especial a Filó d'Alexandria.

2. Alain LE BOULLUEC – Pierre SANDEVOIR, *L'Exode. Traduction du texte grec de la Septante* (La Bible d'Alexandrie), París: Cerf 1989, p. 30. Sobre la relació de Filó amb la tradició sapiencial, vegeu J. LAPORTE, «Philo in the tradition of Biblical Wisdom literature», en R. L. WILKEN (ed.), *Aspects of Wisdom in Judaism and Early Christianity*, Londres: University of Notre Dame Press 1975, pp. 103-141.

3. THYEN, *Studien zur Sündenvergebung*, 105.

seva teologia en el tema que ens ocupa.⁴ Tal com afirma, E. R. Goodenough és convenient contextualitzar Filó, el qual «com qualsevol ésser humà no pot ser comprès de manera isolada».⁵

De fet, Ben Sira i Filó se situen en dos moments importants del judaisme hel·lenístic. Mentre l'obra del Siràcida «oferia un punt d'arribada de la cultura de l'antic Israel»,⁶ el fet que aquest escrit fos traduït al grec oferia uns elements de saviesa que més tard Filó i altres desplegarien en les circumstàncies ambientals del món hel·lenístic. Ben Sira havia quedat limitat, però el contacte de Filó amb la religió tradicional en les circumstàncies diferents de la diàspora podia suposar una represa de l'herència del Siràcida en el marc de la seva exegesi. No es tracta, naturalment, d'una dependència servil, sinó del fet que en les posicions de Ben Sira sobre el tema del pecat, la gràcia i el perdó, Filó podia trobar-hi propostes afins als seus plantejaments. Un exemple significatiu el dóna Völker quan afirma que «la declaració del Siràcida en el capítol 2,11 podria venir de la ploma del nostre alexandrí: "el Senyor és compassiu i benigne, i perdona els pecats"».⁷

Tot i que les referències explícites a passatges de Siràcida no són molt nombroses en Filó d'Alexandria, algun cas és prou significatiu perquè ens permet d'observar la tradició que comparteixen i desenrotllen: aquest és el cas que serà presentat més endavant de Sir 44,16 i Abr 17-18, dedicat a la figura d'Henoc i la *μετάνοια*.⁸

A més, un notable teixit de relacions queda visible en l'estudi de la terminologia que fan servir els dos autors quan presenten les pràctiques d'obtenció del perdó. Per això volem preguntar-nos fins a quin punt Ben Sira és una de les fonts de Filó en el tema que ens ocupa i, també, fins a quin punt Filó desenrotlla les tradicions del Siràcida que té a la base.

Seguirem un camí en dues etapes: primer centrarem l'atenció en el vocabulari emprat pels dos autors i, tot seguit, destacarem de manera comparativa les concepcions desenrotllades per cada un d'ells.

4. G. BERTRAM, «Theologische Prägungen von ἀμαρτία in LXX», en G. J. KITTEL – G. FRIEDRICH (eds.), *ThWNT*, vol. I, pp. 288-290.

5. Citat per THYEN, *Studien zur Sündenvergebung*, 193-194.

6. Oda WISCHMEYER, *Die Kultur des Buches Jesus Sirach* (BZNW 77), Berlín: Walter de Gruyter 1995, p. 301.

7. W. VÖLKER, *Fortschritt und Vollendung bei Philo von Alexandrien. Eine Studie zur Geschichte der Frömmigkeit* (TU 49.1), Leipzig: Hinrichs 1938, p. 108. Sobre el rerefons bíblic de Sir 2,11, vegeu Núria CALDUCH-BENAGES, *En el crisol de la prueba. Estudio exegético de Sir 2,1-18* (ABE 32), Estella: Verbo Divino 1997, pp. 142-147.

8. Sobre l'ús que Filó fa de l'Escriptura, vegeu *Biblia Patristica. Supplément*. París: CNRS 1982.

I. Terminologia

Prenem com a punt de partida la terminologia més emprada per Ben Sira en la Septuaginta, i realitzem tot seguit una verificació del mateix vocabulari en Filó. Recollim així una part significativa de terminologia que Siràcida i Filó tenen en comú, i esmentem algunes paraules que només usa un dels dos autors.⁹

Camps semàntics en comú

(ἐξ)ίλασκομαι: Sir 3,3.30; 5,6; 16,7; 20,28; 28,5; 34,19; 45,16; 45,23. Filó, Poster 70 en cita de Lv 16,10.

Filó prefereix ἱλάσκομαι: Leg III,174; Plant 162; Mutat 235; Abr 129; Mos II,24.201; Spec I,116.234.237; Praem 56.

ἐξιλασμός: Sir 5,5; 16,11; 17,29; 18,12.20; 35,3, terme no usat per Filó, que fa servir ἱλασμός: Leg III,174; Poster 48 (on, amb una tendència a destacar l'aspecte ètic, parla de l'acte d'humilitat com a resultat d'un ple domini de si mateix, que és també un acte propiciatori, en funció del nombre perfecte de deu, en relació amb Lv 23,27); Plant 61 (on parla del dia de l'expiació i el que hi té lloc); Her 179; Congr 89.107.

ἀφίημι: Sir 2,11; 6,3.27; 15,14; 23,1; 27,19; 28,2; 39,32. En Filó podem comptabilitzar 63 usos d'aquesta paraula; per exemple a Spec I,237 després de l'oferiment de la víctima per obtenir l'apaivagament (ἱλάσκεσθαι) cal anar al temple per tal d'implorar la remissió dels pecats (ἄφεσις).

λύω: Sir 28,2. En Filó 44 vegades.

ἱασις: Sir 28,3. Filó Leg II,79; III,106; Sacrif 4.127; Deter 43; Poster 10.

ἐπικαλύπτω: Sir 39,22; 47,15; Filó Leg II,58; Sobr 56; Fug 190; Quaest Gn 2,29.

συγγνώμη: Prol Sir v. 18; Sir 3,13. Filó 16 vegades.

Terminologia usada només per Ben Sira o bé per Filó

Peticó de perdó amb δεόμαι: Sir 17,25; 21,1; 28,2.4; 39,5; 50,19. No emprat per Filó.

ἀπαλλάσσω és usat 46 vegades per Filó i cap per Ben Sira.

μεσίτης: Filó: Somn I,142.143; Mos II,166. Μεσιτεύω també tres vegades en Filó i no usat per Siràcida.

9. MARBÖCK, «Sündenvergebung bei Jesus Siràcida», 481. P. BÖRGEN – K. FUGLSETH – R. SKARSTEN, *The Philo Index. A Complete Word Index to the Writings of Philo of Alexandria*, Leiden – Grand Rapids, MI: Brill – Eerdmans 2000.

ἀμνηστία: Filó: Spec I,187; II,24; Mos II,24.166; Somn II,292; Fug 99; Congr 109.

ἀπόλυσις: Filó: Mutat 228; Spec I,215.

Altres paraules que tenen relació amb el procés de conversió, com μετάνοια i χαρίζομαι o bé χάρις, sortiran en el curs de la recerca.

Aquesta comparació terminològica permet observar uns enfocaments inicials comuns entre els dos autors sobre el tema. A partir d'aquí, una comparació de les constants, variacions i desenrotllaments entre ells dos ens permet fer-nos càrrec del tractament de l'obtenció del perdó en dos moments del judaisme hel·lenístic. Les principals línies que inicialment resulta útil remarcar són: els dos autors estableixen una relació important entre el perdó i el culte però, alhora, l'actitud ètica és altament remarcada tant per l'un com per l'altre. En segon lloc, per a ells el perdó ha de menester —com una condició essencial— la conversió i la pregària: la necessitat i les funcions de la μετάνοια constitueixen un eix molt important del seu pensament. En tercer lloc, la intercessió dels patriarques, que apunta en el material de Ben Sira, és un tema que Filó desenrotlla de manera significativa. I, finalment, el Déu amb qui en definitiva s'encaren, el Déu de la Bíblia, és el Déu de la gràcia del perdó.

Resseguim, doncs, aquests temes amb les seves peculiaritats en cada autor.

II. El sacrifici pel pecat i l'actitud ètica

Dins els paràmetres de la tradició sapiencial, Ben Sira manté tot el vigor possible a la tensió entre ritualisme i justícia social.¹⁰ Una de les característiques de Siràcida és, però, la de considerar la temàtica cultural com a digna de ser considerada —característica pràcticament inexistent en els altres autors sapiencials—, si bé per a Ben Sira són necessaris els correctius ètics perquè l'activitat sacrificial sigui antropològicament operativa.

En dos grans passatges podem observar tant la integració del domini cultural com els correctius ètics: en Sir 34,18-26, d'una banda, el culte veritable no pot coexistir amb la impietat ni amb qualsevol pràctica d'opressió, però, d'altra banda, a Sir 35,1-18 queden amplament justificats els sacrificis de l'home just. Citem per exemple aquests versets: «Obeir els manaments és com oferir un sacrifici de comunió» (Sir 35,2). «Apartar-se del

10. Víctor MORLA ASENSIO, *Libros sapienciales y otros escritos* (Introducción al Estudio de la Biblia 5), Estella: Verbo Divino 1994, pp. 247-248. Núria CALDUCH-BENAGES, «El servicio cultural en el Siràcida: estudio del vocabulario», *EstB* 57 (1999) 147-162.

mal és agradable al Senyor, apartar-se de la injustícia val tant com un sacrifici expiatori» (Sir 35,5). «El sacrifici que ofereix l'home just plau al Senyor, i el Senyor no l'oblidarà mai» (Sir 35,9). En un registre pròxim hem de considerar també Sir 38,10-11: «Allunya't de les teves faltes, actua correctament i purifica el teu cor de tot pecat. Ofereix a Déu encens i un memorial de flor de farina; fes ofrenes generoses [...]».

Aquesta dinàmica és assumida de ple per Filó, qui considera necessària l'actitud interior de penediment: així quan parla de tres animals oferts en holocaust vol mostrar tres formes de sacrificis estretament emparentats: l'home que fa penitència és salvat (τὸν μετανοοῦντα σώζεσθαι), l'home salvat de les malalties de l'ànima es converteix (μετανοεῖν) i l'un i l'altre posen el seu zel a aconseguir l'entera i perfecta disposició interior, de la qual l'holocaust del sacrifici n'és el símbol (ἡ ὁλόκαυτος θυσία σύμβολον) (Spec I,253).

Un dels punts en què el culte és cabdal per al perdó el trobem en la festa del Iom Quipur. Ben Sira destaca amplement a Sir 50,5-21 la gran celebració del summe sacerdot Simó en la litúrgia del temple d'aquest dia de festa.¹¹ I Filó anomena aquesta festivitat dia d'expiació (ἱλασμός) i dia de dejuni (νηστεία), tot destacant la doble dignitat de la diada en tant que dia de festa i en tant que dia de purificació (κάθαρσις) i d'alliberament dels pecats. El perdó (ἀμνηστία) de les faltes és donat per la gràcia del Déu misericordiós, la qual honora el penediment (μετάνοια) de manera igual a la perfecta innocència (Spec I,187). Es tracta d'una jornada «del tot dedicada a les súpliques i imploracions [...] per a les quals els fidels sol·liciten amb fervor la benvolença divina, implorant l'absolució dels pecats (τὸν θεὸν ἐξευμενίζεσθαι παραίτησιν ἁμαρτημάτων αἰτούμενοι) voluntaris (ἐκούσιος) o involuntaris (ἀκούσιος), i posant la seva esperança no en els seus mèrits propis sinó en la natura misericordiosa d'aquell que prefereix el perdó (συγγνώμη) al càstig (κόλασις)» (Spec II,196). En aquest cas es fa servir la paraula συγγνώμη que també trobem a Sir, en el pròleg 18 i a Sir 3,13 en passatges que designen benvolença i comprensió.

En tot cas, el sacrifici no substitueix una compensació del mal fet. Primer cal desagraujar l'ofès i només després és possible obtenir el perdó: el pecador ha de reparar i quan, per exemple, haurà afegit una cinquena part de més en restitució del perjudici comès, llavors haurà d'anar al Temple per implorar la remissió dels pecats (αἰτησόμενος ὧν ἐξήμαρτεν ἄφεσιν) i oferir una víctima (Spec I,237).

11. CALDUCH-BENAGES, «El servicio cultural en el Sirácida: estudio del vocabulario», 148-150; F. Ó. FEARGHAIL, «Sir 50,5-21: Yom Kippur or the Daily Whole-Offering?», *Bib* 59 (1978) 301-316.

El sacrifici pel pecat abasta tothom, «fins l'home perfecte, el qual, donat que és una criatura, no s'escapa del pecat. El sacrifici de salvació és important perquè reconeix que Déu és la causa de la salvació, el veritable salvador» (Spec I,252).

Un segon àmbit en què Ben Sira i Filó d'Alexandria mostren un acord d'entrada és la consideració donada a la figura d'Aaron, en tant que relacionat amb el culte i l'expiació. El llarg passatge de Sir 45,6-22 indica la preeminència que el Siràcida dedica a Aaron, un text força més extens que el dedicat a Moisès en Sir 45,1-5. «D'entre tots els homes, el Senyor escollí Aaron, perquè presentés sobre l'altar l'encens i el perfum de l'ofrena de memorial i perquè fes el ritu d'expiació a favor del poble» (Sir 45,16).

Filó d'Alexandria, per la seva part, seguint Ex 4,16; 7,1, considera Aaron com la boca, l'intendent i el profeta del seu germà Moisès (Deter 39). En tant que levita, Aaron és capaç d'interpretar els pensaments que són el fruit d'una ànima perfecta (Deter 132), és el ἱερεὺς i el seu nom significa «mun-tanyenc» (ὄρεινός) perquè eleva els seus pensaments vers les altures, i llavors pot pujar a l'altar a realitzar els sacrificis, amb tota sobrietat (Ebr 127-129). La figura d'Aaron, molt menys destacada que la de Moisès, exerceix però també una funció mediatra i intercessora enmig del poble (Somn II,235).

Al costat del paper donat a Aaron, els dos autors concedeixen també una funció —menys preeminent— a Finehès (hebreu: Pinhàs). Ben Sira el considera com «el tercer en glòria, pel zel que va mostrar en el respecte al Senyor: quan el poble es revoltà, ell va aguantar ferm, amb un gran coratge i noblesa d'ànima, i va obtenir que Israel fos perdonat [...]. D'aquesta manera, li fou concedit, a ell i als seus descendents, de ser perpètuament grans sacerdots» (Sir 45,23-24). I, per la seva part, Filó —en un registre més al·legòric— el considera capaç d'eliminar la part irracional de l'home (simbolitzat en el madianita) i llavors l'ànima rep una doble herència: la pau i el sacerdocí (Leg III,242; Poster 182).

III. El camí de la conversió i l'exemple d'Henoc

Tant Ben Sira com Filó destaquen el valor enorme de la conversió per a l'obtenció del perdó de les faltes. El principal vocabulari que empren és ἐπιστρέφω (Siràcida 6x; Filó 33x), ἐπιστροφή (només Siràcida 3x), μετάνοια (Siràcida 1x; Filó 30x), μετανοέω (Siràcida 2x; Filó 35x). Dins aquest vocabulari podem destacar-ne dos grans aspectes: el primer és el que situa l'home en un procés de creixement en què li cal rectificar i adreçar-se a Déu si en el seu caminar fa un pas en fals; la pregària hi juga un paper important

(προσευχή: 9x en Siràcida i 19x en Filó). El segon és el que queda exemplificat en la figura d'Henoc, que és exemple de conversió.¹²

L'home en procés de creixement

En aquest apartat, els nostres dos autors presenten unes posicions en bona part comunes amb el fons sapiencial bíblic, segons les quals l'home es troba amb tota mena d'obstacles per menar una vida d'acord amb el Senyor. L'home savi és el qui està més ben situat per aconseguir aquest objectiu. Uns obstacles són de caràcter físic: la naturalesa vulnerable de l'home, les malalties, la tendència a la ira, l'ofuscació davant la veritat i l'error, les males companyies. Altres són de caràcter religiós. Aquestes dificultats han d'ajudar a obrir els ulls. Per això, el Siràcida encoratja a no esperar a estar malalt per a humiliar-se, i, si l'home peca, que s'afanyi a mostrar el seu penediment (Sir 18,21). Per a Filó, les malalties afecten les ànimes fins que es penedeixen dels actes passats i descobreixen que tot el bé que existia s'escapava als seus ulls, fins que arribaven a percebre el seu desajustament (Ios 87). Tota mena de factors condicionen les males decisions de l'home ofuscat: la ira (Deus 72) o la dolenteria a què empenyen certes males companyies (Sir 21,6). Quan l'home no ha estat encara pres pel mal, li és concedit, si es converteix, de retornar, com vers una pàtria, a la virtut de què ha estat exclòs (Cher 2). Els dos autors subratllen la necessitat de buscar la saviesa: quan el savi ha fet una falta, no la deixa anar tan lluny com ho fa el dolent (Leg II,60), i així com és propi de Déu no cometre cap falta, és propi del savi penedir-se, amb el benentès que penedir-se és molt difícil i costa força descobrir-ho (Fug 147). L'home que escruta la saviesa, «obre els llavis i comença la pregària, demana perdó pels pecats que ha comès» (Sir 39,5-6). «Als qui es penedeixen (μετανοοῦσιν), Déu els dóna l'ocasió de retornar a ell, i anima la perseverança dels qui defalleixen» (Sir 17,24). Per a Ben Sira, la pregària és indispensable per obtenir la saviesa (Sir 51,13).

En la mateixa línia, el «qui venera el Senyor es converteix de cor» (Sir 21,69). En Filó aquesta veneració de Déu (φύβος) va junta amb l'amor (Deus 69). És un gran escull en aquest sentit la idolatria, que pot desviar el poble i que cal que sigui extirpada (Sir 49,2). Segons Filó, quan l'ànima ha fet un pas en fals en el camí de la recta raó Déu els concedeix un temps

12. D. LÜHRMANN, «Henoch und die Metanoia», *ZNW* 66 (1975) 103-116. J. MARBÖCK, «Henoch – Adam – der Thronwagen. Zu frühjüdischen pseudepigraphischen Traditionen bei Ben Sira», *BZ NF* 25 (1981) 103-111. Jacques CAZEAUX, «Philon d'Alexandrie, exégète», en *ANRW II* 21 (1984) 156-226.

per al penediment (δίδωσι χρόνον εἰς μετάνοιαν), la guarició i l'alçament de les seves caigudes (Leg III,106). Dins d'aquest àmbit, Filó fa una analogia entre la μετάνοια i aquell motiu de Dt 30,11-14, segons el qual «la llei donada no és massa difícil» i en el *De virtutibus* afirma que «són admirables en veritat els preceptes que comprometen a la conversió, pels quals aprenem a transformar l'ordre de la nostra vida i a fer-lo passar del desordre a un estat millor». D'acord amb Dt 30,11-14, es tracta d'aconseguir una harmonia per la qual hom plau a Déu i esdevé alhora amic de Déu i estimat de Déu (θεοφιλῆς καὶ φιλόθεος)» (Virt 184). I Filó continua afirmant que és esplèndida la reciprocitat d'aquesta elecció: l'home s'esforça a servir l'Ésser per excel·lència i Déu acull aquell qui suplica entre els seus familiars. En aquest sentit, el veritable home que serveix i prega, fins si només és un sol home, pel fet que és escollit, és com si fos tot el poble sencer (Virt 185).

Henoc, exemple de conversió

Ben Sira i Filó d'Alexandria destaquen una figura bíblica com a paradigma de conversió: es tracta de la figura d'Henoc.

Per a Siràcida «Henoc va plaure al Senyor i fou transportat; és un exemple de conversió (ὑπόδειγμα μετανοίας 44,16)». L'expressió citada és pròpia de la Septuaginta, tradició en la qual resulta significativa la menció d'Henoc a l'inici i a la fi de la presentació dels homes piadosos i savis d'Israel a Sir 44,16 i 49,14.¹³ Per al nostre estudi aquesta menció resulta interessant per la coincidència entre la tradició de Ben Sira (LXX) i la tradició que va conèixer Filó d'Alexandria. Per a aquest autor, comentant Gn 5,24 en el *De Abrahamo*, Henoc exemplifica el penediment i la conversió, així com en el mateix tractat Enoix personifica l'esperança i Noè la justícia (vegeu Sir 44,17). El transportament d'Henoc, «que no va ser trobat», és la forma visible del canvi o conversió d'una persona, fruit també de la providència de Déu. Henoc personifica el doble moviment que va de Déu als homes i dels homes a Déu. La μετάνοια d'Henoc és un dels casos en què Déu s'avança cap als homes (προαπαντάω) i que ajuda a realitzar allò que als homes és impossible (tema freqüent en Filó) (Abr

13. Segons LÜHRMANN, «Henoch und die Metanoia», no és segur que la menció d'Henoc manqui en el text de Massada, com proposa Yadin. Aquesta menció es troba, però, al Ms B, editat per Pancratius C. BEENTJES, *The Book of Ben Sira in Hebrew. A Text Edition of all Extant Hebrew Manuscripts and A Synopsis of all Parallel Hebrew Ben Sira Texts* (Suppl VT 68), Leiden – New York: Brill 1997, p. 78. Sobre el problema textual, vegeu MARBÖCK, «Henoch – Adam – der Thronwagen», 103-105.

17-18). I una de les raons per les quals Filó explica el fet que «Henoc no fou trobat» (vegeu Gn 5,24) ve del seu canvi d'orientació, en tant que passa de la ignorància a la instrucció, de la impietat a la pietat (Abr 24). Per això la conversió (μετάνοια) té el segon lloc després de la perfecció, igual com en un cos el segon lloc, després de l'absència de la malaltia, l'ocupa el pas de la feblesa a la salut (Abr 26). La figura d'Henoc, és doncs, el gran exemple de pas d'una vida dèbil a una de coratjosa, d'una vida deixada a una de ben orientada, de la portada per l'amor de la glòria a la que no és vanitosa (Abr 24). Per això Déu el va desplaçar lluny de la vida mortal fins a les ribes de la immortalitat: ἀπὸ Θνητοῦ βίου πρὸς τὸν ἀθάνατον (Mutat 38).

IV. De l'elogi dels Pares a la intercessió dels Patriarques

A partir de c. 44 el Siràcida fa l'elogi dels Pares. Es tracta d'una secció dedicada a presentar la Saviesa en la història (Sir 44-49). Aquests capítols mostren que la Saviesa divina, present en la realitat creada (Sir 42-43), es manifesta també en la vida del poble escollit, heretat del Senyor. Les grans figures d'aquest poble exemplifiquen aspectes diversos de la saviesa: valor, consell, profecia, govern, composició musical, fidelitat. D'entre ells, els grans intercessors són les figures levítiques, com Aaron, Fineès (Pinhàs) i els seus descendents (Sir 45,6-26).

En Filó és molt important la intercessió dels patriarques, començant per la pregària d'Abraham, el savi, en el moment en què la terra de Sodoma es veu amenaçada. Per «la gent de Sodoma», Filó entén que «en realitat es tracta de l'ànima feta estèril envers el que és Bell i engegada en la seva raó». Abraham comença demanant a Déu per cinquanta justos que s'hi puguin trobar (cinquanta és entès com a xifra de l'alliberament), i s'atura amb el número deu (xifra entesa com a límit de la redempció (τελευταίαν ἀπολύτρωσιν, Congr 109)).¹⁴ El mateix episodi és comentat a Sacrif 122; Mutat 228-229. A les *Questiones et solutiones in Genesim*, Abraham, vist com a exemple del servent que prega, i es manté davant d'aquell qui hauria de fer venir el càstig damunt els impius, per tal que el gènere humà no sigui destruït completament. Per això Déu li donà la intel·ligència, perquè no anava pas a pregar sense el consentiment de la Providència de Déu. Déu fa servir el savi com a fonament, per poder fer bé als qui mereixien de tro-

14. Monique ALEXANDRE, en PHILON D'ALEXANDRIE, *De Congressu eruditionis gratia*. París: Cerf 1967, p. 181, notes 2 i 3.

bar el bé, i per mostrar el poder de dos virtuts: la sobirania invencible i el judici just, temperats, com cal, per la dolcesa i l'afabilitat (IV,25).¹⁵

V. El Déu de la gràcia i del perdó

La posició de Ben Sira sobre el perdó diví queda visible en diversos textos que mostren tant la finitud humana com la misericòrdia de Déu envers el qui ha caigut.¹⁶ Alguns temes constitueixen les etapes necessàries d'aquest procés: l'home ha de comptar amb el fet que el Senyor perdona però que també sap castigar (Sir 5,5; 16,11) i per això és indispensable procedir amb veneració (temor) envers el Senyor (φοβέσθαι τὸν κύριον Sir 1,14) com a camí vers la saviesa.¹⁷ El moviment temàtic que avança a partir de la condició mortal de l'home, que es troba amb la misericòrdia del Senyor, el seu perdó i la seva pietat el podem seguir en dos textos especialment significatius: Sir 17,24-29 i 18,11-13. En aquestes circumstàncies, Déu és immensament pacient amb els homes i aboca damunt d'ells la seva misericòrdia (ἐλεος). Llavors, aquesta actitud compassiva de Déu envers l'home motiva la compassió de l'home envers el seu semblant (Sir 28,4).¹⁸

Per part de Filó d'Alexandria, el punt de partida és el fet que tota criatura, fins virtuosa, es troba implicada en el pecat (Mos II,147). I la gràcia de Déu (χάρις i ἔλεος) sense desplaçar el sentit de justícia actua de diverses maneres.¹⁹

15. Vegeu també Sacrif 124-125: «Quan veig un home virtuós que viu en una casa o en una ciutat, considero feliç aquesta casa o aquesta ciutat, i penso que el bé que en treuen dels béns presents serà durable [...] i demano en les meves pregàries que els homes virtuosos visquin el més llargament possible, ja que és impossible de no envellir. I penso que els béns del gènere humà es mantenen mentre aquests homes poden viure. Així, quan veig o m'assabento que un d'ells mor, en quedo ben trist, i ploro menys per ell que pels qui resten vius, [...] perquè aquests es troben privats de la mà forta i poderosa, amb el recolzament de la qual podien conservar-se sans i estalvis. Llavors, un cop abandonats a ells mateixos, els surten molt de pressa els mals que els són propis, a menys que surtin d'altres homes virtuosos».

16. CALDUCH-BENAGES, *En el crisol de la prueba. Estudio exegético de Sir 2,1-18*, 107-112.

17. O. WISCHMEYER, *Die Kultur*, 278-286 destaca el caràcter central per a la concepció religiosa del Siràcida de la veneració del Senyor (*Gottesfurcht*). Vegeu J. HASPECKER, *Gottesfurcht bei Jesus Sirach* (AnBib 30), Roma: PIB 1967, pp. 48-50.

18. NÚRIA CALDUCH-BENAGES mostra la dinàmica narrativa i el sentit pedagògic de Sir 28,3-5: «Exigir salvació, misericòrdia i perdó a Déu, quan hom nega totes aquestes coses al germà, no tan sols denota mancança de coherència (és a dir, mancança de seny, de saviesa), sinó també mancança de sentit religiós. I el que és pitjor, aquestes exigències, desproveïdes de tota lògica humana i religiosa, constitueixen un autèntic repte per al Senyor». Vegeu el seu article en aquest mateix volum de *Scripta Biblica*, «Abans perdonar que guardar rancúnia: estudi de Sir 27,30-28,7».

19. DIETER ZELLER, *Charis bei Philon und Paulus* (SBS 142), Stuttgart: Katholisches Bibelwerk 1990, pp. 55-59.

L'home és convidat a mantenir els dons que Déu ens ha fet, sense desfigurar-los, conservant-los intactes i irreprotxables, perfectes i sencers (Her 114). Per això l'esperança de l'home es troba posada sobretot en «la natura misericordiosa d'Aquell qui prefereix el perdó al càstig» (Spec II,196). Però Filó insisteix en el fet que l'home ha de buscar i demanar els béns de la gràcia, tal com Moisès suplicava Déu per obtenir els béns que no posseïa, sabent que les fonts de les seves gràcies són inesgotables, però que no són pas atorgades a tots sinó només als qui supliquen (ικέται), i aquests són els qui tenen set de saviesa i són persones de valor moral (οἱ καλοκάγαθίας ἐρῶντες) (Virt 79). En particular, és la gràcia —i l'únic dispensador de la gràcia (Somn I,90-91)— el que fa possible el penediment (μετάνοια). En casos concrets, Déu convida els seus servidors a un àpat donant-los primer una absolució total (ἀμνηστία) (Spec I,242). Per això els convidats —en el cas citat— reben la convicció que el penediment (μεταμέλεια) dels seus pecats té com a font la benvolença de Déu (ἴλεω τὸν θεὸν ἔχουσιν). O, com llegim en Prov 116, «Déu es fa misericordiós (ἴλεως) amb els qui es penedeixen i passen de la disbauxa a la temprança [...] i tendeixen a la serenitat i a la pau de la vida».

VI. Conclusió

A partir de les anàlisis realitzades, és possible afirmar que Filó segueix com una de les seves fonts principals la tradició sapiencial representada per Ben Sira en el tema que ens ocupa, malgrat la distància temporal que separa els dos escriptors. També ha quedat ben visible que sobre cada un dels camps semàntics destacats —tal com ho hem posat de manifest en l'apreciació del rerefons terminològic— Filó realitza notables desenrotllaments d'acord amb els seus propis posicionaments filosòfics i culturals.

Així, tot i compartir amb el Siràcida l'estima envers les pràctiques sacrificials necessàriament complementades amb l'actitud èticament correcta, Filó es confronta amb els diferents moments de les pràctiques sacrificials —i principalment la festa de l'expiació— tot destacant-ne els components simbòlics: l'holocaust del sacrifici, per exemple, és símbol de les diverses etapes de la disposició interior de la persona, així com de la seva conversió. A més, en els diferents components antropològics que configuren la persona humana, Filó en destaca aspectes que no són desenrotllats per Ben Sira.

D'altra banda, mentre la tradició sapiencial que desplega el Siràcida dóna un relleu especial a l'exemple dels patriarques, Filó situa els avantpassats d'Israel en un pla que se situa en el món immaterial i celestial de

la intercessió. Així, les figures de Moisès o d'Abraham en aquest nivell tenen una activitat quasi soteriològica.²⁰

L'exemple de la conversió d'Henoc és un dels temes en comú entre els dos autors, però mentre Ben Sira en parla com d'una tradició ja coneguda, Filó entra a buscar explicacions al fet que «Henoc no fos trobat» i en desplega en diversos registres un conjunt d'equivalències al·legòriques. Henoc és, doncs, un símbol que representa la conjunció entre la voluntat proviso- ra i regeneradora de Déu i l'itinerari de l'home caigut, el seu canvi d'orien- tació i de maduració a partir dels contratemps que viu.

El punt de contacte entre els dos autors sobre el valor de la misericòr- dia de Déu (ἐλεος) dóna a Filó d'Alexandria una força d'inspiració de forta arrel bíblica que li permet de prendre posicionaments més rics i comple- xos que els que deriven de les seves afinitats amb corrents filosòfics del moment: és així com participant de visions pròpies del judaisme bíblic en el tema de la gràcia i del perdó pot superar per una part de manera signi- ficativa l'absolutisme ètic dels estoics²¹ i desplegar, per altra part, la seva exegesi en termes i concepcions de la filosofia grega. Com observa P. Bor- gen, «en Filó, exegesi bíblica i filosofia són inseparables: és un exegeta dotat filosòficament, i un filòsof impregnat de la Bíblia».²²

Damià ROURE
Abadia de Montserrat
08199 MONTSERRAT
CATALONIA (Spain)

(acabat en data 12.10.2001)

Sumari

Sobre el tema de l'obtenció del perdó en el judaisme hellenístic, són confrontades en aquest estudi les posicions de Ben Sira i de Filó d'Alexan- dria. El treball intenta esbrinar si, en les posicions de Ben Sira, Filó podia trobar-hi propostes afins als seus propis plantejaments. Hi ha casos en què és possible observar la mateixa tradició en els dos autors. A més, un nota- ble teixit de relacions queda visible en l'estudi de la terminologia. Realitzat

20. THYEN, *Studien zur Sündervergebung*, 125, nota 5.

21. THYEN, *Studien zur Sündervergebung*, 130.

22. P. BORGES, «Philo of Alexandria», en M. E. STONE (ed.), *Jewish Writings of the Second Temple Period. Apocrypha, Pseudepigrapha, Qumran Sectarian Writings, Philo, Josephus* (CRINT 2/2), Assen – Philadelphia: Van Gorcum – Fortress 1984, p. 264.

aquest estudi de vocabulari, el treball examina de manera comparativa les concepcions desenrotllades per cada un dels autors en els següents apartats: 1) relació entre el sacrifici pel pecat i l'actitud ètica; 2) el camí de la conversió i l'exemple d'Henoc; 3) de l'elogi dels Pares a la intercessió dels Patriarques; 4) el Déu de la gràcia i del perdó. En la conclusió s'ofereixen els resultats de l'estudi, destacant fins a quin punt Ben Sira és una de les fonts de Filó en el tema que ens ocupa i, també, fins a quin punt Filó, d'acord amb els seus propis posicionaments filosòfics i culturals, desenrotlla les tradicions del Siràcida que té a la base.

Summary

Ben Sira and Philo of Alexandria's positions are compared on the topic of receiving pardon in Hellenistic Judaism. The purpose of this study is to discover whether Philo could find proposals close to his questions in Ben Sira's position. There are cases in which it is possible to observe the same tradition in both authors. Besides, a notable weave of relations remains visible in the study of their terminology. Once a vocabulary analysis is performed, the study examines comparatively the concepts developed by each one of the two authors in the following sections: 1) relation between sacrifice for the sin and an ethical attitude; 2) the path to conversion and the example of Enoch; 3) from the example of the Fathers to the intercession of the Patriarchs; 4) God of grace and pardon. The results of this study are offered in the conclusion, emphasizing to what extent Ben Sira is one of the sources of Philo in the theme that occupies us and, also, to what extent Philo, in agreement with his cultural and philosophical positions, develops some traditions from Ben Sira.